

JADID MAKTABLARIDA YARATILGAN DARSLIKLAR VA ULARNING METODIK IMKONIYATLARI

*Qo'ldoshev Rustambek Avezmurodovich
Buxoro davlat universiteti*

Annotatsiya. Mahalliy xalqni, yosh avlodning savodini chiqarish, ularning ongiga ma'rifatparvarlik g'oyalari singdirishda jadid maktablarining asosiy roli, bobolarimiz Vatan ravnaqi yo'lida munosib xizmat qilib, yosh avlodni ilm-ma'rifatli qilib tarbiyalash, jamiyatga yetuk va iste'dodli kadrlarni tayyorlab berishdek mas'uliyatli vazifani amalga oshirganliklari chindan ham katta e'tirof va e'tiborga molikdir.

Kalit so'zlar: jadidchilik, maktab, usuli jadid, yangi usul maktablari, ma'rifatparvar

УЧЕБНИКИ, СОЗДАННЫЕ В ДЖАДИДСКИХ ШКОЛАХ, И ИХ МЕТОДИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ

*Кулдошев Рустамбек Аvezmurodovich
Бухарский государственный университет*

Основная роль современных школ в воспитании грамотности местного населения и подрастающего поколения, внушении в их сознание идей просвещения, наши деды оказали достойную услугу на пути развития Родины, воспитали подрастающее поколение, и подготовили зрелые и талантливые кадры для общества. Это действительно большое признание и внимание, что они выполнили ответственную задачу.

Ключевые слова: модернизм, школа, метод джадид, новометодные школы, просвещение.

TEXTBOOKS CREATED IN JADID SCHOOLS AND THEIR METHODOLOGICAL POSSIBILITIES

*Kuldoshev Rustambek Avezmurodovich
Bukhara State University*

The main role of modern schools in bringing out the literacy of the local people and the young generation, instilling the ideas of enlightenment into their minds, our grandfathers have done a worthy service in the way of the development of the Motherland, educated the young generation, and prepared mature and talented personnel for the society. it is really a great recognition and attention that they have fulfilled the responsible task of giving.

Key words: modernism, school, metod jadid, new method schools, enlightenment

Kirish. Jadidchilik harakatining asl maqsadi millatning o'zligini tanitish, ijtimoiy-siyosiy tuzumni tubdan isloh qilish, millat, Vatan istiqloli edi. O'tgan asrlarda ne-ne buyuk allomayu olimlarni tarbiyalab yetishtirgan an'anaviy maktablar oradan bir necha asr o'tib, jahon taraqqiyotidan butunlay uzilib qolgan, buning ustiga mustamlaka tuzumi tufayli parokanda ahvolga tushgan edi. Shuning uchun ham mahalliy maktablarni tubdan isloh qilish, zamon talablariga mos maktablar, oliy o'quv yurtlarini tashkil etish jadid mutafakkirlarining asosiy vazifasiga aylangan edi.

Asosiy qism. Buxorolik mashhur ma'rifatparvar adib, adabiyotshunos olim, shoir

va dramaturg, O'rta Osiyo jadidchilik harakatining mashhur siymolaridan bo'lgan Abdurauf Fitrat (1886–1938) “Bayonoti sayyohi hindi” (“Hind sayyohi bayonoti”) asarida Buxoroning ilmiy ma’rifatni tarqatish yo‘lidagi tutgan mavqei haqida shunday yozadi: “Buxoro qadimdan g‘oyat dono va zukko bo‘lib yetishgan, fuzalo ahlini tarbiyalab, voyaga yetkazgan. Har kuni bir Ibn Sino, Forobiy, Muhammad Ismoil Buxoriy va Ulug‘bek kabilarni jahonga hadya etib, shu tariqa o‘zining sharaffli dovrug‘ini jahon xalqlarining quloqlariga zirak qilib taqqan”. Ammo, XIX asr ikkinchi yarmidan boshlab Buxoroning ma’rifat tarqatish borasidagi mavqei pasaygan, madrasalarda o‘qitish tizimi eskirib qolgan va aniq fanlar olib tashlangan, mutaassiblik hukmron bo‘lib, malakali va ilmiy mutaxassislar tayyorlashdan yiroqlashgan edi. Bir so‘z bilan aytganda, Buxoro ilm maskanlari tubdan islohotga muhtoj edi.

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Buxoroning ilmiy shuhratini qayta ko‘tarishga, unga munosib xizmat qilishga bel bog‘lagan atoqli ma’rifatparvar adiblar, olimlar, davlat va jamoat arboblari yetishib chiqdi. Ular orasida ilm-fanning turli sohalarida mehnat qilib, o‘z nomlarini abadiyatga muhrlagan Ahmad Donish, Sharifjon Maxdum Sadri Ziyo, Mirza Abdulazim Somiy Bo‘stoniy, Mirza Salimbek, Abdullaxoja Abdiy, Hoji Muhammad Ne‘matullo Muhtaram, Sadridin Ayniy, Abdurauf Fitrat, Mirzo Abdulvohid Munzim, Fayzulla Xo‘jaev, Ubaydulla Xo‘jaev, Mukammil Burhonov, Usmon Xo‘ja, Otaulla Xo‘jaev, Abduqodir Muhiddinov, Muso Saidjonov kabi mahalliy ziyolilarni ko‘rish mumkin.

Adib va ma’rifatparvar olim Sadridin Ayniy o‘zining “Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar” asarida Buxorodagi yangi usul maktablari va faoliyati, uning rahnamolari xususida batafsil ma’lumotlarni keltirib o‘tgan. Xususan, kitobdan “Maktab masalasi”, “Buxoroda birinchi usuli jadida maktabning ochilishi”, “Maktabni yopmoqqa hozirlanish va imtihon”, “Maktabning birinchi marta yopilishi”, “Maktab to‘g‘risida fatvo va munozaralar”, “1914-yildagi hollar va maktablar” va “Maktablarning ikkinchi dopqir yopilishi” nomli bo‘limlar o‘rin olgan. S.Ayniy o‘z kitobida yangi usuldagi maktablarning Buxoro ilmiy muhitida tutgan mavqei, maorifparvarlik va taraqqiyparvarlik g‘oyalarning tarqalishi, ta’lim-tarbiyani rivojlantirish va yuksaltirishdagi xizmatlari xususida batafsil fikr yuritadi.

Adibning fikricha, Buxoro inqilobining yuzaga kelishi ham maktab masalasidan boshlangan. Asarning “Ilmiy inqilobga hozirlanish” bo‘limida ta’kidlanishicha, Buxorodagi dastlabki ma’rifatparvarlik va taraqqiyparvarlik g‘oyalari mashhur xattot va tarixchi olim Ahmad Maxdum Donish (1827–1897)dan boshlangan. S.Ayniy Ahmad Donish bilan shaxsan uchrashib, uning suhbatidan bahramand bo‘lmagan bo‘lsa ham, lekin uning “Navodir-ul-vaqoe” asari bilan tanishganligini, bu asar uning dunyoqarashida katta burilish yasaganligini aytib o‘tadi.

Buxoro amirligi hududida ilk usuli jadid maktabini kim ochgan degan haqli savol tug‘iladi. S.Ayniyning e’tirofiga ko‘ra, Buxoroda dastlabki yangi usul maktabini 1900-yilning boshlarida, mahalliy ziyolilardan bo‘lgan Mulla Jo‘raboy Pirmastiy ochgan. Lekin bu maktab tezda yopilgan. Mulla Jo‘raboy Rossiyadagi yangi usul maktablarini ko‘rib kelib, Buxoroning Po‘stindo‘zon (po‘stin tikish) guzarida yangi usul maktabini ochadi.

“Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar” asarining “Buxoroda birinchi usuli jadida maktabi” bo‘limida yozilishicha, 1326-yil hijriy, shovvol oyi o‘nida (milodiy 1908-yil 23-oktabr, yangi hisobda 1908-yil 5-noyabr) Buxoro shahrining Darvozai Sallohxona guzarida Mirzo Abdulvohid Munzim uyida forsiy (tojik) tilida birinchi maxsus usuli jadida maktabi ochiladi. Unga Abdulvohid Munzim muallim etib tayinlanadi. Yuqoridagi asarda aytilishicha, “Bu maktabda dastlab o‘quvchilar

quyidagilar edi: Abdurahmonbek – Abdullabek o‘g‘li, uning xizmatkori Abdug‘ani, Afzal va Akram – Ahmad Maxdum Hamdiy o‘g‘li, Muhammadamin – Saidjon Maxdum o‘g‘li, Abduqayim – Abdushukur o‘g‘li. Idi qurbongacha, ikki oy muddatda o‘quvchilar adadi (soni) 12 taga yetdi”.

Yangi usul maktablarida o‘qitish samaradorligini ta‘minlash uchun darslik, qo‘llanma va yangi adabiyotlar, shuningdek, talabchan va iqtidorli muallimlar zarur edi. Chunki ularni kitob va muallimlar bilan ta‘minlash, yoshlarning xorijda ta‘lim olish ishlariga ko‘maklashish jadidlarning asosiy maqsadlaridan bo‘lgan. Yosh buxoroliklar tomonidan tuzilgan “Buxoroyi sharif shirkati” muassisligida S.Ayniyning jadid maktablari uchun yozgan “Tartil ul-Qur‘on” (“Qiroat kitobi”), “Zaruriyoti diniya” (“Diniy kitob”) va “Tahsib us-sibyon” (“Bolalar tarbiyasi”) nomli o‘qish kitoblari 1909-yilda Orenburgda nashr etiladi. Ayniy “Tahsib us-sibyon” darsligini Ismoil Gasprinskiyning “Xo‘ji sibyon” (“Bolalar muallimi”) kitobi ta‘siri ostida yozgan. Bu kitob 1917-yilda Samarqandda “Ma‘rifat kutubxonasi” (1914-yilda yosh buxoroliklar tashkil etgan) tomonidan ikkinchi marta nashr etiladi. Amirlik hududida tatar muallimlari ham yangi usuldagi maktab ochish va o‘qitish ishlarini jadal sur‘atlarda olib borganlar. S.Ayniyning o‘zi Abdulvohid Munzimning yangi usul maktabi ochilguniga qadar tatar maktablarida ishlab, dars berish va o‘qitish yo‘llarini o‘rgangan. Xususan, muallifning o‘zi bu haqda “tatar maktabida olti oy ishlab, tajriba orttirdim” – deya qayd etgan edi. 1907-yil Buxoroda tatar Nizomiddin Sobitov (Sobitiy) o‘z uyida qozi Mir Badriddin qozikalon ruxsati bilan tatar tilida yangi usul maktabini ochgan. Nizom Sobitiyning maktabi Gavkushon mahallasidagi Xolid Burnashev hovlisiga ko‘chirilgandan so‘ng, ko‘p o‘tmasdan 1909-yilda mutaassib ruhoniylar tazyiqida Ostonaqulbiy Qushbegi tomonidan yopilgan. 1908–1910-yillarga qadar, ya‘ni Yosh buxoroliklarning “Tarbiyai atfol” (“Bolalar tarbiyasi”) tashkiloti tuzilgunga qadar Buxoroda ochilgan jadid maktablari, asosan tatar maktablari bo‘lib, ularda tatar muallimlar dars berishgan.

Yosh buxoroliklarning faol a‘zolaridan bo‘lgan Usmon Xo‘janing qarindoshi Latif Xo‘ja (Latif Xo‘jayev) tomonidan ham Gavkushon mahallasida yangi maktab ochilgan. Shahar savdogarlari homiyligida ishlagan ushbu maktab 2 sinfdan iborat bo‘lib, sinfda 3 ta globus, kitoblar, partalar, doska, o‘quvchilarga beriladigan daftarlar bo‘lgan. Bitta sinfda boshlang‘ich ta‘lim oluvchilar, ikkinchisida esa olti oy ta‘lim olganlar o‘qitilgan. Darslarni Usmonxo‘ja va Mulla G‘ulom Qodirali olib borgan.

Jadid maktablari ichida Mukamiliddin Burhonov maktabi o‘zining jihozlanishi bilan ajralib turgan, unda shisha qo‘yilgan (oynalik) derazalar, temir pechkalar bo‘lgan. Mullo Homidxo‘ja Bozori Nav guzarida yana bir maktab ochgan, unda 32 nafar o‘quvchiga darslar rus tilida o‘tilgan. Maktablarga asosan ularning tashkilotchilari, ayrim hollarda boy-badavlat kishilar homiylilik qilgan. Bundan tashqari, ota-onalar tomonidan beriladigan o‘qish puli hisobidan ham maktablar ta‘minoti yo‘lga qo‘yilgan. Masalan, Mirzo Abdulvohid va Ayniy tashkil etgan jadid maktabida o‘qish puli oyiga 3 so‘mni tashkil etgan. Eski maktabda 6–10 yil o‘qilsa, yangi usul maktabida 4 yil o‘qitilgan. S.Ayniy ta‘kidlaganidek, ushbu maktablar “nim (yarim) isloh maktablari” edi.

Usmonxo‘ja Po‘latxo‘jayev tomonidan 1913-yilda ochgan yangi usul maktabi anchagina shuhrat topgan. Hamidxo‘ja Mehriy ham Hovuzi Arbob guzarida yangi usul maktabini tashkil etgan. Poyi ostona guzarida Mullo Vafo nomli mudarris jadid maktabi ochib, rus va fors tilidan dars bergan. Xiyobon guzarida Mirza Ismoilning ukasi tomonidan kattalar uchun savod chiqarish maktabi tashkil etilib, unda ilm ixlosmandlari xat-savod, hisob va jug‘rofiya fanlaridan saboq olgan.

Buxoro shahrining Morkush va Xiyobon guzarlarida ochilgan maktablarni shaharning boy savdogarlari ta'minlab turgan. Maktablarda o'rtahol va kambag'allarning farzandlari ham ta'lim olgan. Shayx Abulqosim va Shayx Mirzo Habib kabi tajribali o'qituvchilar bu maktablarda dars bergan. 1912-1913-yillarda Buxoro shahrida mullo Abulqosim, Mukamiliddin maxsum, G'iyos maxsum Husayn tomonidan yashirin maktablar ochilib, ularda 100 dan ortiq bola o'qigan.

Yangi usul maktablari nafaqat Buxoro shahrida, balki amirlikning ko'pgina beklilik va tumanlarida ham faoliyat ko'rsata boshlagan. S.Ayniyning aytishicha, 1908–1912-yillarda Karkida tatar bolalari uchun maktab, rus tilini o'rganuvchilar uchun to'garaklar, kutubxonalar ish boshlagan. Qori Yo'ldosh Po'latov, Fazliddin Maxzum, Hoji Jo'raqul, Abdufattohjonlar bu jarayonda faol ishtirok etishadi. Shahrisabz bekligidagi Islomqul to'qsabo o'z uyida yangi maktab ochib, Toshkent va Samarqanddan bir necha muallimlarni ishga taklif etgan.

G'ijduvon hududida Abdulhakimxo'ja ham yangi usul maktabini ochishga muvaffaq bo'ladi. Qorako'lda amlokdor G'ulom Qodir bilan Qozi Ikrom bir necha maktab ochib, o'zlari va xohlovchilarning bolalarini o'qitgan. Sulaymonxo'ja tomonidan gazeta va kitoblar keltirilib, kutubxona ishlari ham yo'lga qo'yilgan. Shofirkon, Vobkent va Vang'ozi hududlarida ham maktablar tashkil etilgan. "Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar" asarining "1914-yillardagi hollar va maktablar" bo'limida yozilishicha, 1914-yilga kelib Usmonxo'janing maktabida taxminan 200 nafar, Hamidxo'ja Mehriy maktabida esa 100 nafar, Mukamiliddin Maxdum maktabida 50 nafar, Xiyobon guzarida joylashgan maktabda 40 nafar, Morkush guzaridagi maktabda 150 nafar, Mulla Vafo maktabida 80 nafar o'quvchi ta'lim olgan.

Yana o'sha asarning "1914-yildagi hollar va maktablar" bo'limida aytilishicha, 1914 yilda Yosh buxoroliklar tomonidan ikki muhim ish amalga oshirilgan. Bularning birinchisi "Ma'rifat kutubxonasi" va "Barakat shirkati" ochilishi. Bu haqda muallif "Buxoroyi sharif" va "Turon" gazetalarning nashr etilishi to'xtatilgach, yangi adabiyotga, gazetalarni mutolaa qilishga o'rgangan mahalliy aholini turli-tuman yangi o'quv adabiyotlar, jurnallar va gazetalar bilan ta'minlash, ularni rag'batlantirib borish maqsadida "Ma'rifat kutubxonasi" tashkil etildi. "Barakat shirkati" xalq orasida "jadidlar shirkati" deb shuhrat chiqardi," deya yozadi.

S.Ayniy asarning "Maktablarning ikkinchi marta yopilishi" bo'limida Buxoroning din peshvolari Amir Olimxonga yangi usul maktablarini yopish kerakligini aytib, shikoyat maktubini yo'llashganini yozadi. Ahvolning kundan-kun jiddiylashib borishi, mutaassib ruhoniylarning qattiq qarshiligi oqibatida, 1914-yilga kelib Buxoroda faoliyat ko'rsatayotgan yangi usul – jadid maktablarining yopilishi butun Turkistonga ham yoyiladi. Mahalliy matbuotda Buxorodagi yangi usul maktablarining yopilishi to'g'risidagi xabarlar aks-sado bera boshlaydi. Ularda mutaassib ruhoniylar va ayrim davlat arboblari qattiq tanqid ostiga olinadi. 1914-yil 5 iyulda amirning maxsus farmoni bilan Buxorodagi barcha jadid maktablari yopiladi. Ularning ko'zga ko'ringan rahbarlaridan bir qismi shahardan chiqarib yuboriladi, yana bir qismiga qattiq ogohlantirish beriladi. Shuningdek, to'garaklar tuzish, gazeta o'qish va uni muhokama qilish qat'iy man etiladi. Buxoro amirligida taraqqiyparvarlik, maorifparvarlik va islohotchilik g'oyalari tarqalishi, yangi usul jadid maktablarining ochilishi kabi masalalar yuzasidan S.Ayniy keltirgan fikr-mulohazalarning qimmatli tomoni shundaki, unda muallif voqealar va hodisalarning jonli guvohi sifatida o'z tilidan aytib o'tadi.

Xulosa. Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinadiki, Buxoro amirligida taraqqiyparvarlik va ma'rifatparvarlik g'oyalari XIX asrning ikkinchi yarmidan

shakllana boshlab, XX asr boshlariga qadar davom etgan. Ahmad Donishdan meros bo'lib o'tgan bu teran g'oyalarni yuksaltirish va rivojlantirish Yosh buxoroliklarning asosiy maqsadlaridan biriga aylangan. Mahalliy xalqni, yosh avlodning savodini chiqarish, ularning ongiga ma'rifatparvarlik g'oyalarini singdirishda, avvalo jadid maktablari asosiy rol o'ynagan. Jadid bobolarimiz Vatan ravnaqi yo'lida munosib xizmat qilib, yosh avlodni ilm-ma'rifatli qilib tarbiyalash, jamiyatga yetuk va iste'dodli kadrlarni tayyorlab berishdek mas'uliyatli vazifani amalga oshirganliklari chindan ham katta e'tirof va e'tiborga molik.

Adabiyotlar

Айни Садриддин. Бухара: (Воспоминание). В 2-х кн. Книга 2. Душанбе: “Ирфон”, 1981. С. 196-198.

Айни С. Тахзиб-ус-сибён, 1910 (таъби аввал) ва 1917 (таъби дуввум) / Тахияи Сохиб Табаров.- Душанбе: Маориф, 1994.- 48 с.

Бакиев М.И. История просветительного движения и свободомыслия в Средней Азии, конец XIX - начало XX века: Дисс. докт. ист. наук.- Душанбе, 2000.- 282 с.

Сулаймон Иноятов. Мунзим Бухоро жадидларининг энг фаолларидан биридир// Таълим ва инновацион тадқиқотлар.-2022.-Т.12. – С. 15-24.

Шакури М. Махфили адабии Садри Зиё ва инкилоби фикри дар Бухоро // Рудаки.- 2009.- № 23.- С. 129-154.

Kuldoshev R. A. Scientific Basis of Construction of Elementary School Textbooks //INTERNATIONAL JOURNAL OF LANGUAGE LEARNING AND APPLIED LINGUISTICS. – 2022. – Т. 1. – №. 5. – С. 44-48.

Qo'ldoshev R. A. Textbook: Unity of Content and Form //INTERNATIONAL JOURNAL OF INCLUSIVE AND SUSTAINABLE EDUCATION. – 2022. – Т. 1. – №. 6. – С. 226-231.

Гафаров Нуманджон Усманжонович. Джадидизм в Средней Азии в конце XIX в. - начале XX в. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Душанбе, 2013.